

ĮVADAS

Megaistorijų rašytojai Baltijos jūros regionui, juolab šio regiono pietrytiniam pakraščiai, viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų laikotarpiais nėra parodę bent kiek didesnio dėmesio. Arnoldas Toynbee savo civilizacinių (egzistencinių) iššūkių ir atsako teorijoje tik paminėjo Lietuvą¹. Vėliau šį regioną bandyta pateikti centro ir periferijos santykių kontekste, vaizduojant jį kaip lotyniškosios kultūros pasienį Europos istorijoje². Šios ir kitos megaistorijos gal ir parodo Baltijos pietrytinės ir rytinės pakrantės istorinį vaidmenį platesniame kontekste, bet labai mažai ką pasako apie šio regiono visuomenių istoriją.

Straipsnių rinkinį – visus jame publikuojamus straipsnius ir net recenzijas – sieja dvi raktinės sąvokos – Baltijos pietrytinė pakrantė ir socialinė istorija. Baltijos jūros regione jos pietrytinė pakrantė yra nedidelis pakraštys, geografiškai apimantis ruožą tarp Vyslos ir Ventos upių baseinų. Vienoje šio ruožo dalyje, tarp Vyslos ir Nemuno, buvo Prūsija, nuo XIII a. pirmosios pusės tapusi viena Vokiečių ordino valdų, vėliau – hercogystė, dar vėliau karalystė. Tai nevienalytis darinys; atskiros jo dalys vadintos daugybe pavadinimų, pradedant Karališkaisiais (Lenkijos) Prūsais, baigiant (Prūsijos) Lietuva³. Žemėse nuo Nemuno iki Ventos, istorinėje Žemaitijoje, Kuršo hercogystėje, tokios kultūriškai ir politiškai motyvuotų teritorinių darinių gausos nebūta. Pati Baltijos pietrytinės (ir rytinės) pakrantės sąvoka yra sąlyginė ir labiau istoriografinė nei išreiškianti istorinę šio regiono vienovę.

Socialinė istorija šio Baltijos pakraščio tyrimuose pirmąsias pretenzijas pareiškė laikotarpiu tarp abiejų pasaulinių karų. Pvz., Lietuvoje būtent tuo metu buvo žengti pirmieji socialinės istorijos žingsniai⁴. Tačiau į socialinę istoriją ilgai žiūrėta pro nacionalinius akinius, o po Antrojo pasaulinio karo ji tapo labai smarkiai angažuota sovietinei ideologijai. Daugiau socialinės istorijos baruose per šį laikotarpį buvo nuveikta Vokietijoje ir Lenkijoje, ypač tiriant buvusių Vokiečių ordino Prūsijoje valdų socialinę ir ekonominę

¹ TOYNBEE, Arnold. *A Study of History*. Vol. II. Oxford, 1934, p. 172. Cf. BUMBLAUSKAS, Alfredas. Dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos pobūdžio. *Lietuvos istorijos studijos*, 1996, t. 3, p. 20–21.

² Plg. BARTLETT, Robert. *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*. Princeton, NJ, 1993, pp. 73–75, 99–100, 301; BLOMKVIST, Nils. *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075–1225)*. Leiden, Boston, 2005, pp. 11, 14, 63.

³ Plg. SAFRONOVAS, Vasilijus. *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*. Vilnius, 2015, p. 30–71.

⁴ AVIŽONIS, Konstantinas. *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385* (Historische Studien, Hf. 223). Berlin, 1932; IVINSKIS, Zenonas. *Geschichte des Bauernstandes in Litauen von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung des Bauernstandes in Litauen im Mittelalter* (Historische Studien, Hf. 236). Berlin, 1933.

istoriją⁵. Komunistinėje Lenkijoje pasirodė ir nemažai darbų, skirtų Abiejų Tautų Respublikos šiaurinės erdvės, įskaitant ir Žemaitiją⁶, socialinei istorijai. Po 1989–1991 m. svarbiausia aktualija tapo Europos padalijimo įveika. Tada Baltijos pietrytinės pakrantės visuomenių ir ekonomikų raidą imta pristatinėti christianizacijos ir europeizacijos (vesternizacijos) kontekstuose. Ypač kalbant apie viduramžių epochą, tai lėmė, kad visas regionas nuo Prūsijos iki Livonijos pradėtas suvokti kaip Vakarų civilizacijos pakraštys⁷.

Ši idėja, reikia pasakyti, nėra nauja. Dar XX a. Baltijos pietrytinis regionas buvo suvoktas kaip lotyniškosios krikščionijos paribys. XXI a. pradžioje ypač paplitęs jo, kaip paribio, vaizdavimas Baltijos regioną leido įsivaizduoti kitų Europos pakraščių (Iberijos pusiasalio, Sicilijos, Kipro, Škotijos, iš dalies Airijos ir Islandijos) gretose, kaip tam tikras oikumenas, kurias Europa atrado ne tik kryžiaus žygių, bet ir prekybinių ekonominių santykių, kultūrinių idėjų mainų ir christianizacijos kontekste⁸. Naujų politinių darinių steigimas Baltijos regione (įskaitant Skandinaviją) pradėtas suvokti kaip krikščionijos paribyje vykusių socialinių ir ekonominių santykių bei visuomenės raidos rezultatas⁹. Lietuva prie christianizuojamų šalių prisijungė vėliausiai, bet pastarųjų dešimtmečių socialinių struktūrų tyrimai rodo, kad ji labai sparčiai „prisivijo“ lotyniškosios Europos „senbuves“. Vėlyvųjų viduramžių epochoje ji jau tapo europietiško tipo monarchija, kurioje vyko ryškūs visuomenės pokyčiai. Juos šiuolaikinė

⁵ Iš šios tyrimų tradicijos atsiradę veikalai: BOOCKMANN, Hartmut. *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*. München, 1991; SARNOWSKY, Jürgen. *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, Weimar, Wien, 1993; *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach*. Red. Zenon H. NOWAK. Toruń, 1995; BISKUP, Marian, et al. *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*. Red. Marian BISKUP, Roman CZAJA. Warszawa, 2008.

⁶ ŻYTKOWICZ, Leonid. Rozwarcie chłopstwa a gospodarka na Żmudzi w 2 połowie XVII i w XVIII wieku. In *Spółczesność staropolskie: studia i szkice*. T. 2. Red. Andrzej WYCZAŃSKI. Warszawa, 1979, s. 229–314; ŻYTKOWICZ, Leonid. Z dziejów gospodarki czynszowej na Żmudzi w XVI–XVIII wieku. Rzekoma reforma ekonomii szawelskiej w 1640 roku. In *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późno-feudalnej*. Red. Jerzy TOPSKI, Cezary KUKLO. Lublin, 1987, s. 95–118; BŁASZCZYK, Grzegorz. *Żmudź w XVII i XVIII wieku: zaludnienie i struktura społeczna*. Poznań, 1985.

⁷ Istoriografijos apibendrinimas – DYGO, Marian. Europäisierung des Ostseeraums im Hochmittelalter. Anmerkungen am Rande neuer Untersuchungen. In *Kultūra – ekonomika – visuomenė: sąveika ir pokyčiai viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais Baltijos rytinėje pakrantėje*. Sud. Marius ŠČAVINSKAS. Klaipėda, 2015, p. 17–36. Plg. straipsnių rinkiniuose vyraujančias temas: *Christianization of the Baltic region* (Castrī Dominae Nostrae Litterae Annales, vol. I). Ed. by Jerzy GĄSOWSKI. Pułtusk, 2004; *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Ed. by Alan V. MURRAY. Farnham, 2009; *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Ed. by Marek TAMM, Linda KALJUNDI, Carsten Selch JENSEN. Farnham, 2011.

⁸ SOOMAN, Imbi; DONECKER, Stefan. Introduction: The many frontiers of the Baltic. In *The “Baltic Frontier” Revisited. Power Structures and Cross-Cultural Interactions in the Baltic Sea Region*. Ed. by Imbi SOOMAN, Stefan DONECKER. Wien, 2009, pp. 11–24.

⁹ Plg. POULSEN, Bjørn. Kingdoms on the Periphery of Europe. The Case of Medieval Scandinavia. In *Economic Systems and State Finance*. Ed. by Richard BONNEY. Oxford, 1995, pp. 101–122; *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ c. 900–1200*. Ed. by Nora BEREND. Cambridge, 2007.

istoriografija pristato bendresniame Baltijos regiono arba / ir Vidurio Europos kontekste¹⁰.

Kaip anais christianizacijos laikais buvo suvokiamos šio Baltijos regiono pakraščio visuomenės? Žinome, kad vikingai, pradėję savo plėšikavimus Baltijos jūros regione, pietrytinį šio regiono pakraštį pavertė grobimų ir vandens kelių į Bizantiją placdarmu. Ši rytinė kryptis iš dalies sumenko vikingams pasukus link anglosaksų Anglijos bei vakarinių Frankų imperijos krantų, kurie viliojo didesniu grobiu ir didesnėmis galimybėmis reikštis prekyboje ir politikoje. Prasidėjusi pačių vikingų christianizacija Baltijos pietrytinę pakrantę paliko kaip neišsipildžiusių geopolitinių projektų, nustumtų į antrąjį planą, kraštą, kuriam netrukus prigijo „ugnies garbintojų“ ir „magų šalies“ pavadinimai. Šie epitetai kūrė Baltijos pietrytinės pakrantės, kaip atšiauraus ir viduramžių mentalitetui svetimo krašto vaizdinį, nors XI a. kronikininkas Adomas Brėmenietis apie kai kurias barbarais laikytas Baltijos pietrytinės pakrantės visuomenes buvo taręs ir gražesnius žodžius: prūsų sembus jis vadino *homines humanissimi*, nors kuršius laikė piratais, neduodančiais ramybės vakarinėms Baltijos pakrantėms¹¹. Viduramžių scholastai taip ėmė kurti Baltijos pietrytinės pakrantės erdvinę sampratą, kurią ugnimi ir kalaviju įtvirtino jau viduramžių kryžiaus žygių dvasios reiškiniai. Jie neatmetė „naivių pagonių“, kuriuos reikėtų christianizuoti, vaizdinio. Tačiau nuolatinio karo, kraujo ir plėšimų fone regiono visuomenėms labiau tiko „blogųjų pagonių“ įvaizdis. Jis indoktrino viduramžių žmogų kovai su Dievo priešais visur, kur tik būtų krikščionys – ir prie ramiai vandenį plukdančio Reino, ir pelkėtose Meklenburgo ir Mazovijos žemumose. Vokiečių ordinas tarėsi vykdamas šventąjį karą prieš Baltijos saracenus, Kristaus kryžiaus priešus, kaip ir kiti riterių ordinais bei jų talkininkais Iberijos pusiasalyje manė vykdamas Dievo kovą su tikėjimo priešais¹². Kaip prie šios vaizduotės prisidėjo Vokiečių ordinas ir kaip jis ją perkėlė dar toliau, imdamas taikyti ir Žemaitijai, rasime Gregory Leightono straipsnyje. Krikščionijos priešai čia nebuvo laikomi garbingais, jie vaizduoti kaip ekonomiškai menki, gyveną lūšnose, net, anot Jano Długoszo, nežinoję, kas yra medvilniniai drabužiai ir vynos¹³. Visas šis paveikslas turėjo

¹⁰ GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos istorija*. T. I: nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999; PETRAUSKAS, Rimvydas. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*. Vilnius, 2003; PETRAUSKAS, Rimvydas. Žemaičių diduomenė ir politinė padėtis Žemaitijoje XIV–XV a. pradžioje. In *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*. Sud. Antanas IVINSKIS. Vilnius, 2004, p. 151–172; PETRAUSKAS, Rimvydas; KIAUPIENĖ, Jūratė. *Lietuvos istorija*. T. IV: *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.* Vilnius, 2009; SAVIŠČEVAS, Eugenijus. *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*. Vilnius, 2012; BARASA, Darius, et al. *Vertybių transformacijos: Baltijos regiono rytinė pakrantė XIII–XVIII amžiais*: kolektyvinė monografija. Sud. S. C. ROWELL. Klaipėda, 2015.

¹¹ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. I. Sud. Norbertas VĖLIUS. Vilnius, 1996, p. 189–192.

¹² JENSEN, V. Kurt. Crusading at the End of the World. The Spread of the Idea of Jerusalem after 1099 to the Baltic Sea area and to the Iberian Peninsula. In *Crusading on the Edge. Ideas and Practice of Crusading in Iberia and the Baltic Region 1100–1500* (Outremer. Studies in the Crusades and the Latin East, vol. 4). Ed. by Torben K. NIELSEN, Iben FONNESBERG-SCHMIDT. Turnhout, 2016, pp. 153–176.

¹³ Plg. Jano Długoszo lietuvių pagonių „etnografinį“ aprašymą, DYGO, Marian. „Rudis illa natio et pannosa“: Concerning Jan Długosz's Description of Lithuania's 1387 Conversion in his Annals. In *Verbum movet*,

sustiprinti pagonių „laukiniškumą“ kryžiaus žygių epochos gyventojų akyse. Plačiaja prasme suvokiama socialinei istorijai jis aktualus ne vien kaip tam tikra įvaizdžių ir stereotipų visuma. Vokiečių ordinas jo užimtose teritorijose kūrė savitą, kariniams ordinams būdingą socialinę struktūrą. Būtent prie tokios naujosios socialinės sanklodos turėjo taikytis 1249 m. žiemą Kristburge kapitulioję prūsų kilmiečiai¹⁴.

Prasidėję kryžiaus žygiai Baltijos regione lėmė, kad dideliuose plotuose Prūsijoje ir Livonijoje įsigalėjo Vokiečių ordinas. Lietuva šiame kontekste liko savarankiška¹⁵, bet kelis šimtmečius turėjo dalyvauti tame, ką tyrinėtojai vadina skirtingų civilizacijų / kultūrų, krikščionijos ir pagonybės susidūrimu, iššūkiu, brutaliai metamu Vakarų Europos, ir atsaku, drąsiai priimamu lietuvių. Nusistovint Vokiečių ordino ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio įtakos sritims ir fizinėms pozicijoms (vadinamieji Lietuvos reizai, amžninieji kryžiaus žygiai), visuomenės sanklodoje ryškėjo naujojo reljefo kontūrai, kurie irgi vis labiau atskyrė Baltijos pietrytinės ir rytinės pakrantės dalis. Įprasta manyti, kad Vokiečių ordino valdose Prūsijoje ir Livonijoje įsitvirtino krikščioniškoji kultūra, krikščioniškojo gyvenimo normos. Tuo pat metu pagoniškoji Lietuva, kad ir prisijungusi dideles Rytų krikščionijos kultūrinei erdvei priklausančias buvusios Kijevo Rusios teritorijas, buvo regima – tiek Vakarų, tiek ir Rytų bažnyčių akimis – kaip stabmeldžių ir velnio garbintojų kraštas. Reikšmingesnę socialinę kaitą čia vėl inspiravo tik Vakarų krikštą priėmę naujosios kartos valdovai – Jogaila ir Vytautas. Vokiečių ordinui jie išdrįso pasiūlyti Tamplierių ordino likimą. Tačiau rodant Vokiečių ordino valdų ir Lietuvos priešpriešą, ypač laikotarpiu iki Krėvos unijos ir Lietuvos, o paskui – ir Žemaitijos, krikšto, juolab laikotarpiu po krikšto, vis dar yra per daug ideologijos ir per mažai realių socialinių pokyčių suvokimo. Marcino Sumowskio straipsnis, publikuojamas šiame rinkinyje, rodo, o ankstesni kitų tyrinėtojų darbai patvirtina¹⁶, kad ir Vokiečių ordino valdomoje Prūsijoje buvo susidurta su virtine iššūkių dėl christianizacijos ir katechizacijos angažuojant platesnę visuomenę. Trūko vietinės kalbas mokančių dvasininkų, ir tai buvo iššūkis, su kuriuo pirminiame christianizacijos etape susidūrė ir Lietuva.

Po Krėvos unijos Lietuvos christianizacija vyko kiek kitaip nei ligtolinė vadinamosios „naujosios Europos“ christianizacija. Tačiau skirtumai tikrai nebuvo tokie esminiai, kad Lietuvos krikštas būtų suvokiamas kaip kažkas specifiška. Be to, ir pati Vakarų Bažnyčia stovėjo reikšmingų pokyčių išvakarėse: vykstant Lietuvos christianizacijai, kuriant Žemaičių vyskupiją, Konstanco bažnytinio susirinkimo metu buvo sudegintas

exemplum trahit. *The Emerging Christian Community in the Eastern Baltice* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIII). Ed. by Marius ŠČAVINSKAS. Klaipėda, 2016, pp. 99–119.

¹⁴ Plg. DOBROSIELSKA, Alicja. *Opór, oportunizm współpraca. Prusowie wobec zakonu krzyżackiego w dobie podboju*. Olsztyn, 2017.

¹⁵ GUDAVIČIUS, Edvardas. *Mindaugas*. Vilnius, 1998.

¹⁶ Plg. KUBICKI, Rafał. Mendicant Orders in Medieval Prussia and Livonia: Pastoral Activities in Towns. In *Verbum movet, exemplum trahit...*, pp. 123–146.

husitų, klojusių pagrindus Reformacijai, lyderis Janas Husas. Lietuvos (kaip ir Prūsijos) stabmeldystė liko Renesanso humanistų įvairių insinuacijų bei refleksijų apie kadaise egzistavusią antikinę pagonybę dalimi¹⁷. Lietuvos žengimas prie kryžiaus imtas vaizduoti ne kaip žūtbutinė kova su Vokiečių ordinu (nors Žalgirio-Griunvaldo mūšis išliko šlovingos atminties dalimi), o kaip „naivių pagonių“ sąmoningas pasirinkimas patiems priimti krikščionybę. Įdomus faktas: garsiojoje Strasbūro *St. Pierre-le-Jeune* (Šv. Petro Naujosios) bažnyčios XV a. pirmosios pusės freskoje, vaizduojančioje Europos tautų kelią prie kryžiaus, matome paskutinę alegorinę figūrą – pėsčiomis einančią Lietuvą (*Litavia*), bet nematome gerokai anksčiau christianizuotų kitų Baltijos pietrytinės ir rytinės pakrantės kraštų – Prūsijos ir Livonijos.

Suprantama, kad ėjimas prie kryžiaus reiškė ir Vakarų Europoje vykusią socialinių procesų bei krikščioniškos kultūros priėmimą¹⁸. Lietuvai priėmus krikštą, Baltijos regionas, kaip lotyniškosios Europos pakraštys, tapo viena kultūrine ir ekonomine erdve. Ir Lietuvoje bajorija teisinėmis priemonėmis (Kazimiero teisynas, I Lietuvos Statutas) įtvirtino savo viršenybę kitų socialinių grupių atžvilgiu ir ėmėsi prekybinės veiklos. Prekybos keliai iš Lietuvos gilumos jau vedė į svarbiausius Baltijos pietrytinės ir rytinės pakrantės uostus – Rygą, Karaliaučių bei Dancigą (Gdanską), XV a. Baltijos jūroje dar dominavusios Hanzos sąjungos miestus¹⁹. Per šiuos uostus nuo XV a. jau buvo gabenamos įvairios žaliavos iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – mediena, grūdai, vaškas, linai ir kitkas. XVI–XVII a. prie besiformuojančių naujųjų ir aktyviai išnaudojamų senųjų prekybos kelių kūrėsi įvairios prekyvietės, karčemos, nedideli miesteliai²⁰. Lotyniškosios Europos socialinis ir kultūrinis paribys nusikėlė gerokai už Pskovo, Polocko ir Lucko.

Lietuvoje ir Lenkijoje vykstant intensyviems socialiniams pokyčiams, Vokiečių ordino valdos XV a. pamažu brido į krizę²¹. Iššūkiai, su kuriais susidūrė Trylikos metų karo

¹⁷ Plg. BRAUER, Michael. *Die Entdeckung des ‚Heidentums‘ in Preußen. Die Preußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation* (Europa in Mittelalter: Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik, Bd. 17). Berlin, 2011.

¹⁸ ROWELL, S.C. Nusikaltę kunigai XV–XVI a. Žemaičiuose: nuo vaikžudžio Lauryno iki mušeikos Mažvydo. Bažnyčios teismo bylos kaip Žemaitijos christianizacijos etapo įrodymas. In *The Unknown Land of Žemaitija: the 13th to the 18th Centuries* (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, vol. XXXIX). Ed. by Vacys VAIVADA. Klaipėda, 2019, pp. 169–194; plg. VAIVADA, Vacys. Krikščionybės įsitvirtinimo Žemaitijoje XV a. pab. – XVI a. vid. klausimas: parapijų tinklo raidos ir asmenvardžių kaitos aspektas. In BARASA, D., et al. Op. cit., p. 138–149.

¹⁹ DOLLINGER, Philippe. *La Hanse (XIIe–XVIIe Siècles)*. Paris, 1964; *The Hanse in Medieval and Early Modern Europe* (The Northern World, vol. 60). Ed. by Justyna WUBS-MROZEWICZ, Stuart JENKS. Leiden, Boston, 2013.

²⁰ KIAUPA, Zigmantas. Žemaitijos miestelių ir miestų tinklo susidarymas XV a. – XVI a. pirmoje pusėje. In *Konstantinas Jablonskis ir istorija*. Sud. Edmundas RIMŠA. Vilnius, 2005, p. 155–170; SKURDAUSKIENĖ, Jolanta. Kształtowanie się posiadłości ewangelickich przybyszów (fundatorów kościołów) na Żmudzi w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku. In *Studia nad reformacją*. Red. Elżbieta BAGIŃSKA, Piotr GUZOWSKI, Marzena LIEDKE. Białystok, 2010, s. 75–98.

²¹ Plg. BURGLEIGH, Michael. *Prussian Society and the German Order: An Aristocratic Corporation in Crisis c. 1410–1466*. Cambridge, 1984. Vienos komtūrijos pagrindu socialinę kaitą Vokiečių ordino valdose

rezultatų apribotas Vokiečių ordinas, brandino Prūsiją naujiems socialiniams pokyčiams, kurie vyko jau XVI a. Visuomenės paveikslą Prūsijoje šių pokyčių išvakarėse kiek praskleidžia Dainiaus Elerto straipsnis. Jo nagrinėjami dokumentai, parengti XVI a. pradžios eventualaus karo su Lenkija atvejui, iliustruoja ne tik to meto situaciją Prūsijoje, bet ir teikia duomenų apie žemėvaldą Klaipėdos komtūrijoje. Ši komtūrija, kaip ir dideli žemių plotai nuo vakarinių Žemaitijos sričių šiaurėje iki Mozūrijos pietuose, XV–XVI a. patyrė naujo apgyvendinimo bangą. Joje dalyvavo ir migrantai iš Lietuvos (Žemaitijos) bei Lenkijos. Prūsijoje taip ilgainiui atsirado tai, kas XVI–XVIII a. buvo vadinama lietuviškaisiais ir lenkiškaisiais valsčiais. Buvusiuose dykros plotuose susidarė savita žemėvalda ir socialinė struktūra, XVI a. susikūrė virtinė naujų miestų. D. Elerto tyrimą, fiksuojantį situaciją šio apgyvendinimo „įkarštyje“, knygoje savitai papildė Dalios Kiseliūnaitės straipsnis. Nors jos keliama klausimai yra pirmiausia lingvistiniai, jie gali būti aktualūs, siekiant suvokti platesnį migracijų pobūdį permainingoje ankstyvųjų naujųjų laikų epochoje.

Vokiečių ordino valdų Prūsijoje sekuliarizacija, jų tapsmas Lenkijos karaliaus lenu šimtui metų užtikrino Prūsijai taiką. Konflikto epicentras per XVI a. persikėlė į Livoniją. Prūsijos ir Žemaitijos visuomenės, nors ir atskirtos politiškai, patyrė esminių pokyčių. Jie reiškėsi ne tik Reformacija, vėliau Žemaitijoje – Katalikų bažnyčios reforma, bet ir ūkio bei socialinės sanklodos kaita. Stiprios centrinės valdžios vakuumas, išteklių koncentracija iškėlė bajorijos sluoksnį²². Slinktis prie ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenės buvo negrįžtama. Besitransformuojančią visuomenę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje liudija ir santuokos teisėtumo sampratos kaita XVI a., su kuria mus supažindina Andželikos Polinkevičiūtės tyrimas²³.

Ekonomine prasme ne tik Karališkoji Prūsija (nuo 1466 m. Lenkijos valdyta Prūsijos dalis), bet ir Prūsijos hercogystė, ypač per XVI a., buvo glaudžiai susieta su Lenkija ir Lietuva. Nepaisant to, šios sritys pasižymėjo nemenkais skirtumais. Prūsijos hercogystėje po Reformacijos Bažnyčia prarado savo žemes, buvusiems Ordino riteriams hercogas užrašė nemažai valdų iki gyvos galvos, dalis jų buvo perimta paveldimai. Tačiau XVII a. vid. valdovui priklausė 48 proc. ūbų, 36,5 proc. valdė bajorija, 15,5 proc. buvo laisvųjų (didžiųjų, kulmiškųjų, prūsų laisvųjų) rankose. Per XVI–XVII a. laisvieji prarado gana dideles valdas, ypač Oberlande ir Natangoje, besitransformuodami

Prūsijoje yra atskleidęs – VERCAMER, Grischa. *Siedlungs-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Komturei Königsberg in Preußen (13.–16. Jahrhundert)*. Marburg, 2010.

²² SKURDAUSKIENĖ, Jolanta. *Palivarkinis ūkis privačiuose Žemaitijos dvaruose XVI amžiuje*. Disertacija. Klaipėda, 2011; SKURDAUSKIENĖ, Jolanta. Prisitaikyti prie ekonominių sąlygų: Solomereckių Kelmės valdos atvejis (1550–1591 m.) (I). In *Kultūra – ekonomika – visuomenė...*, p. 162–177.

²³ Plg. TRIMONIENĖ, Rita Regina. Bajorų luomo vedybinių ryšių atspindžiai Žemaičių Žemės ir Pilies teismų aktuose: XVI a. II pusė – XVII a. I pusė. In *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra*. Sud. Janina ŠVAMBARYTĖ-VALUŽIENĖ. Vilnius, 2004, p. 167–178. Apie krikščioniškos santuokos politinę ir socialinę „galią“ tarp XIII a. Livonijos konvertitų plačiau – BRUNDAGE, James A. Christian Marriage in Thirteenth Century Livonia. In BRUNDAGE, James A. *The Crusades, Holy War and Canon Law*. Hampshire, 1991, pp. 314–322.

į valstiečius. Daugiausia bajorijai priklausiusių žemių buvo Oberlande (56,4 proc.); didelę dalį jos sudarė ir Natangoje (40,5 proc.), bet Sembos srityje – šiaurinėje ir rytinėje Prūsijos dalyje – net 81,8 proc. žemių priklausė valdovui²⁴. Karališkojoje Prūsijoje žemė liko Lenkijos karaliaus, Katalikų bažnyčios ir bajorijos rankose. XVI a. antrojoje pusėje valdovui priklausė apie 39 proc. žemių, bajorijai – apie 31 proc., Bažnyčiai – apie 19 proc.²⁵ Šie duomenys neapima Varmijos, kuri buvo bažnytinė valda. Žemaitijoje situacija buvo dar kitokia. Nors joje, kaip ir Karališkojoje Prūsijoje, Katalikų bažnyčia liko žemvaldė (greta valdovo ir bajorijos), XVII a. viduryje valdovui priklausė apie 41 proc. žemės, bažnytinė žemė sudarė apie 7 proc., o 51–52 proc. visų dūmų (kiemų) valdė bajorija²⁶. Visuomenės struktūroje bajorijos Žemaitijoje liko kiek daugiau nei kitur LDK, bet didelė dalimi tai buvo smulkioji ir vidutinė bajorija. Nepaisant nevienkartinį bandymų XVI a. socialine prasme Žemaitiją labiau integruoti į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, ji liko tuo regionu, kuriame skirtumai tarp palyginti silpnos bajorijos ir palyginti stiprios valstietijos dažnu atveju buvo gana nesminiai. Stambesnės magnatų valdos Žemaitijoje formavosi daugiausia dėl didžiojo kunigaikščio dovanojamų žemių, pirkimų ir pardavimų. Tarp tokių magnatų XV a. vyravo Kęsgailos, vėliau Chodkevičiai, XVII a. viduryje ir antrojoje pusėje – Sapiegos ir Radvilos²⁷. Į šią regiono kontekste gana specifinę Žemaitijos visuomenę XVII–XVIII a. skirtingais socialinės istorijos pjūviais knygoje mums padeda pažvelgti Jolanta Skurdauskienė ir Gintautas Sliesoriūnas. J. Skurdauskienė nagrinėja valstiečių pastočių prievolės įsitvirtinimą bažnytinėse valdose XVII a., G. Sliesoriūnas atskleidžia, kokią įtaką žemėvaldos specifika Žemaitijoje darė šio regiono bajorų politinėms nuostatoms magnatų grupuočių vidaus kovose.

Į šią knygą patekusių straipsnių visuma mums pirmiausia atskleidžia prieigų, kurios būdingos šiuolaikinei socialinei istorijai, ir klausimų, kuriuos ji nagrinėja, įvairovę. Jie neapima visų regiono kampelių ir neįvardija kiekvieno socialinės kaitos elemento. Tačiau rinkinio sudarytojai tokio tikslo ir nesiekė.

Marius Ščavinskas, Jolanta Skurdauskienė

²⁴ HORN, Alexander. *Die Verwaltung Ostpreussens seit der Säcularisation. 1525–1875*. Königsberg, 1890, S. 260–261.

²⁵ MACZĄK, Antoni. Prusy w dobie rozkwitu gospodarczego i w okresie walk o zjednoczenie z koroną. In *Historia Pomorza*. T. II, cz. 1. Red. Gerard LABUDA. Poznań, 1976, s. 201.

²⁶ KIAUPIENĖ, Jūratė. *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.* Vilnius, 1988, p. 35.

²⁷ Dar žr. BŁASZCZYK, G. Op. cit.; KIAUPIENĖ, J. Op. cit.; VAIVADA, Vacys. Žemaitija XV–XVIII amžiuje. In *Žemaitijos istorija*. Sud. Alvydas NIKŽENTAITIS. Vilnius, 1997, p. 103–174.